

αρχίσει να διαφοροποιείται και από τη βιοτεχνία. Η δομή που αποκαλύφθηκε από τις απογραφές του 1920 και του 1930 δεν μεταβλήθηκε αισθητά αργότερα. Ορισμένα χαρακτηριστικά είχαν παγιωθεί, όπως η οικογενειακή επιχείρηση, η συνύπαρξη και ο ανταγωνισμός μεταξύ μεγάλων —ανάμεσά τους 236 εργοστάσια που απασχολούσαν μερικές εκατοντάδες ατόμων και άλλα 504 με 50 εργαζομένους το καθένα— και πολύ μικρών μονάδων παραγωγής ομοειδών προϊόντων. Η ανάπτυξη έγινε δυνατή εμμέσως και με την εισαγωγή ξένων κεφαλαίων. Μικρό ποσοστό των εξωτερικών δανείων της περιόδου διοχετεύθηκε κατευθείαν στη βιομηχανία. Μεγαλύτερη ήταν η συμβολή τους στο θεσμικό επίπεδο, αφού συγκροτήθηκε, κατά τα αγγλικά και γερμανικά πρότυπα, ειδική υπηρεσία στην Εθνική Τράπεζα για την παρακολούθηση της απόδοσης των δανειοδοτούμενων επιχειρήσεων —και όχι μόνο— η οποία την ίδια εποχή επιχείρησε να χρησιμοποιήσει τη δανειακή πολιτική ως μέσο για τον εκσυγχρονισμό της βιομηχανίας (βλέπε πίνακα 4).

Η συμβολή των νεοφερμένων προσφύγων ως φθινής εργατικής δύναμης υπήρξε περιορισμένη, ενώ η επίδρασή τους στον επιχειρηματικό τομέα και αλλού, πολύ σπουδαιότερη. Η αγροτική αποκατάσταση διεύρυνε την αγορά για τη βιομηχανία που συνδεόταν με την ανάπτυξη της γεωργίας (π.χ. λιπασμάτα) και για μια σειρά καταναλωτικών προϊόντων. Η αστική αποκατάσταση διεύρυνε, επίσης, την αγορά για την οικοδομική βιομηχανία, τα χρώματα και άλλα αγαθά. Και οι δύο δράσεις συνέβαλαν στη διεύρυνση της κατανάλωσης. Μιας κατανάλωσης, όμως, που ωθούσε προς τη μεταποίηση και την παραγωγή φθινών προϊόντων και αγαθών πρώτης ανάγκης, προσιτών στα χαμπλά εισοδήματα των νέων αυτών καταναλωτών. Η ένταση της διαδικασίας αποκατάστασης και οι κοινωνικές πιέσεις που ασκήθηκαν οδήγησαν, εξάλλου, στην περαιτέρω ενίσχυση του προτύπου της μικρής οικογενειακής επιχείρησης, η οποία με τη συνεχή παρότρυνση από το ελληνικό κράτος (και την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος) εξελίχθηκε σε καθοριστικό χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας. Η φαντασία,

## Ο Μεσοπόλεμος

Το 1922, όμως, θα μπορούσε να θεωρηθεί έτος-τομή, διότι η θέσπιση του νόμου 2948 για την προώθηση της βιομηχανίας σφράγισε τις αλλαγές που είχαν συντελεσθεί, στοχεύοντας παράλληλα στη ρύθμιση πολλών άλλων προβλημάτων (εξεύρεσης κεφαλαίων, μεταφορών κλπ.). Η βιομηχανία είχε

η ευρηματικότητα και η φιλοπονία δεν έλειψαν, διασώζοντας παλαιές δραστηριότητες και οδηγώντας στον εκσυγχρονισμό άλλες (π.χ. ταππουργία, κεραμική κ.ά.). Η μακροπρόθεσμη επίδραση έγινε φανερή τόσο προπολεμικά όσο κυρίως μεταπολεμικά, όταν συνειδητοποιήθηκε ότι σημαντικοί εκπρόσωποι του βιομηχανικού κόσμου ήταν προσφυγικής προέλευσης. Η κίνηση της βιομηχανίας και οι τάσεις καταγράφηκαν στις απογραφές. Έτσι, μεταξύ 1920 και 1930 οι μονάδες παραγωγής διπλασιάστηκαν, φτάνοντας τις 76.591, αλλά χρονιμοποιούσαν μόνον 357.339 HP, δηλαδή περίπου την ίδια ενέργεια με το 1900, και απασχολούσαν 280.331 εργάτες. Ωστόσο, η απογραφή του 1930 κατέγραψε 1.047 μεγάλες επιχειρήσεις (ποσοστό αύξησης σε σχέση με το 1920 περίπου 250%).

Σχεδόν όλες ανήκαν σε ιδιώτες, ενώ πολλές από αυτές ανήκαν στον τύπο της ανώνυμης εταιρείας (873), στοιχείο που δείχνει ότι υπήρχε σημαντική συγκέντρωση κεφαλαίων (βλέπε πίνακες 5 και 6). Από τις νέες επιχειρήσεις, 44% ήταν βιομηχανικές, οι οποίες απασχολούσαν 58% των κεφαλαίων. Οι εμπορικές, αντίθετα, δεν ξεπερνούσαν το 15%, ενώ απασχολούσαν μόνον το 20% των συγκεντρωμένων κεφαλαίων. Έως το 1939 ο ρυθμός ίδρυσης για τις βιομηχανικές μάλλον επιβραδύνθηκε, ενώ οι εμπορικές και οι τραπεζικές ανώνυμες εταιρείες συνέχισαν να πολλαπλασιάζονται. Παραμένει ως ερώτημα αν επρόκειτο ήδη για κορεσμό ή αν το ίδιο αυτό στοιχείο θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένδειξη σχετικής σταθερότητας στον αριθμό των μονάδων με παραλληλη χρήση αυξημένων επενδύσεων.<sup>12</sup> Είναι γεγονός, πάντως, ότι η έναρξη λειτουργίας των συμφωνιών κλίρινγκ με τις περισσότερες κεντροευρωπαϊκές χώρες μετά της δεκαετίας του 1930 έδωσε σημαντική ώθηση στη δημιουργία εμπορικών επιχειρήσεων, γεγονός που δείχνει ότι, παρά την ευρέως κρατούσα άποψη, δεν υπήρξε μεγάλος απομονωτισμός της χώρας λόγω των δασμολογικών φραγμών (βλέπε πίνακα 7). Εντάθηκαν, λόγου χάριν, οι σχέσεις με τη Γερμανία, η οποία ακολούθησε διαφορετικές μεθόδους διεύσδυσης —όχι άμεσες επενδύσεις— όπως, π.χ., την παροχή αντιπροσωπειών σε επιχειρηματίες που

είχαν αποτελεσματικές δικτυώσεις.<sup>13</sup> Ως προς τη χρηματοδότηση, κατά πλειονότητα προερχόταν σε ολόκληρη αυτή την περίοδο από εγχώρια κεφάλαια, ενώ το ξένο κεφάλαιο, που έως τα τέλη της δεκαετίας του 1920 διοχετευόταν κυρίως σε επενδύσεις δανείων και ομολογιών του Δημοσίου, τοποθετήθηκε έως το 1930 σε ορισμένα δημόσια έργα, τα οποία πραγματοποιούνταν από το προϊόν των δανείων, αποφεύγοντας συνειδητά και συστηματικά το δευτερογενή τομέα όχι μόνο λόγω των μικρών αποδόσεων ή κάποιων κινδύνων, αλλά διότι οι ξένοι εταίροι, και κυρίως οι Βρετανοί, επιθυμούσαν η Ελλάδα να διατηρήσει το ρόλο της ως εξαγωγική χώρα πρωτογενών προϊόντων και εισαγωγική των δικών τους βιομηχανικών<sup>14</sup> (βλέπε πίνακες 8 και 9).

Οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη απασχόληση ήταν η οικοδομική βιομηχανία, η κλωστοϋφαντουργία και η καπνοβιομηχανία — και οι τρεις, όμως, με μικρή παραγόμενη προστιθέμενη αξία. Η εκμετάλλευση ενέργειας, επίσης, παρέμενε χαμηλή. Άλλο χαρακτηριστικό ήταν η υπερσυγκέντρωση μονάδων στην Κεντρική Ελλάδα και κυρίως στην Αττική, με δεύτερο γεωγραφικό πόλο τη Μακεδονία και τη Θράκη. Το 1938 η συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στο εθνικό εισόδημα υπολογιζόταν σε 18%. Η χώρα εξακολουθούσε να είναι εν πολλοίς αγροτική, ενώ ο τομέας των υπηρεσιών άρχισε να αποδροφά ολοένα περισσότερους πόρους και εργαζόμενους. Παράλληλα με τους διάφορους κλάδους παραγωγής καταναλωτικών αγαθών ευρείας χρήσης, αναπτύχθηκαν και ορισμένοι άλλοι με περισσότερο ή λιγότερο ολιγοπληρωματική διάρθρωση, όπως η βιομηχανία παραγωγής τσιμέντου, η οποία έχει επιδείξει θεαματική σταθερότητα μέχρι σήμερα. Το 1939, σε σύνολο 15.500 μονάδων των κυριότερων βιομηχανιών της χώρας, ο κλάδος τσιμέντου διέθετε έξι, όλες αξιόλογες, εταιρείες.

Ορισμένοι άλλοι νέοι κλάδοι, οι οποίοι αναπτύχθηκαν μετά τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση (π.χ. παραγωγή ανθρακασβεστίου, χημικά λιπάσματα), είχαν επίσης μειωμένο αριθμό μονάδων παραγωγής (μία ή δύο). Η παραγωγή πλεκτρικής ενέργειας, ακολουθώντας γενικότερην τάση, όπως

και αλλού στην Ευρώπη, αριθμούσε την ίδια εποχή 400 μονάδες (πολλές από τις οποίες, όμως, ήταν μονάδες τοπικής εμβέλειας). Ωστόσο, σύντομα γενικεύθηκε η τακτική εξαγορών και συγχωνεύσεων που οδήγησε στην εμφάνιση μιας μεγάλης επιχείρησης, της Ηλεκτρικής Εταιρείας, και αργότερα, μεταπολεμικά πια, στο πρότυπο της δημόσιας επιχείρησης κοινής ωφέλειας. Στη μεταλλουργία παραπορήθηκε σημαντική καθυστέρηση. Έως τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου υπήρχαν μόνο δύο εργοστάσια κατασκευής ειδών από αλουμίνιο και κατεργασίας άλλων μετάλλων και μόνον τρία εργοστάσια συναρμολόγησης πλεκτρικών κινητήρων. Παρά την άφθονη ύπαρξη βωξιτών,<sup>15</sup> η παραγωγή αλουμινίου θα ξεκινήσει μόνο τη δεκαετία του 1960 με ξένα κεφάλαια (γαλλικά), εντασσόμενη στο πλαίσιο της ταχείας εκβιομηχάνισης, την οποία επιθυμούσαν και επιδίωξαν οι ελληνικές κυβερνήσεις, πρωτοστατούσις της κυβέρνησης Κ. Καραμανλή. Οι λεπτομέρειες, όμως, της διαδικασίας αυτής ακόμη παραμένουν ελάχιστα γνωστές.<sup>16</sup> Η παραγωγή αλουμινίου στην Ελλάδα επέδρασε θετικά και στην παραγωγή ειδών από αλουμίνιο. Εξάλλου, παρά το γεωργικό χαρακτήρα της χώρας, ελάχιστα εργοστάσια κατασκευάζαν γεωργικά εργαλεία και μπχανές. Η ελληνική βιομηχανία είχε σαφώς προσανατολιστεί προς την παραγωγή καταναλωτικών προϊόντων με συναφή υποκατάσταση εισαγωγών. Οι ιδιαιτερότητες της Ελλάδας (καθυστέρηση στην αξιοποίηση εγχώριων σημαντικών πρώτων υλών, έλλειψη εγχώριας παραδοσικής τεχνολογίας, διοχέτευση των υπαρχόντων πόρων κυρίως προς τη γεωργία, κυρίαρχες ιδεοληψίες, ιδιαίτερα ως προς τις πολιτικές πγετικές ομάδες) συνετέλεσαν στην καθυστέρηση, δημιουργώντας προσκόμματα στην κατοπινή εξέλιξη. Η σύντομη τροχιά ανάπτυξης ανακόπτηκε από τη μεγάλη κρίση των ετών 1929-1932. Αν και το πλήγμα δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα σκληρό, προκάλεσε πάντως σχετική επιβράδυνση, και μόνο μετά το 1934 η ελληνική παραγωγή ανέκαμψε, φτάνοντας στο υψηλότερο σημείο απόδοσής της το 1938. Έως τότε η βιομηχανία γενικώς είχε κατορθώσει να ικανοποιεί αρκετές ανάγκες της εγχώριας αγοράς. Οι νέοι κλάδοι

επέδειξαν θεαματική πρόοδο, όπως η χημική βιομηχανία, της οποίας ο Όγκος παραγωγής με βάση 100, το 1928, κυμάνθηκε το 1939 στο 267, ενώ ο γενικός δείκτης για ολόκληρο το δευτερογενή τομέα βρισκόταν στο 168. Στην πλεκτρική ενέργεια σημειώθηκε, επίσης, θεαματική άνοδος μετά το 1935, παρότι η συνολική παραγωγή πλεκτρικής ενέργειας το 1939 κυμανόταν σε χαμηλά επίπεδα, δηλαδή γύρω στα 310 MWh, στοιχείο που τεκμηριώνει το χαμηλό βαθμό ανάπτυξης ολόκληρης της βιομηχανίας. Το 75% αυτής της ενέργειας παρήγε και διένειμε η Ηλεκτρική Εταιρεία.

Η ενίσχυση του κράτους με δασμολογική και άλλου τύπου προστασία για συγκεκριμένους κλάδους (π.χ. στην ανάπτυξη και στη διατήρηση της εριουλγίας συνέβαλε ο προστατευτισμός που πήρε τη μορφή προμηθειών του ελληνικού στρατού, ενώ για άλλους κλάδους θετικά αλλά βραχυπρόθεσμα επέδρασε η νομοθεσία περί κορεσμού συγκεκριμένων δραστηριοτήτων κ.ά.) απαντούσε μάλλον σε κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα σκοπιμότητες παρά σε οικονομικά κριτήρια. Παρά τις αγκυλώσεις, όμως, πρέπει κανείς να επισημάνει ότι την περίοδο έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αναδύθηκε η αντίληψη πως χρειαζόταν να διαμορφωθεί κυβερνητική πολιτική για τη βιομηχανία. Μόνον που όταν αυτή διαμορφώθηκε, παρέμεινε επί μεγάλο διάστημα αντιαναπτυξιακή. Εξίσου σημαντική υπήρξε η εμπλοκή του μεγαλύτερου πιστωτικού ιδρύματος της χώρας, της Εθνικής Τράπεζας, που επίσης άρθρωσε τότε για πρώτη φορά συγκεκριμένη πολιτική δανειοδότησης και εξορθολογισμού της βιομηχανίας (βλέπε πίνακα 8). Αυτή λειτούργησε θετικά για τις ήδη ακμαίες βιομηχανίες, αλλά δεν κατόρθωσε να δώσει μεγαλύτερη ώθηση ούτε στη γενικότερη αναπτυξιακή πορεία ούτε στη μεταβολή των δομών. Εκτός από την ίδρυση καρτέλ σε διάφορους κλάδους, υιοθετήθηκαν μέτρα που απέβλεπαν στην καλύτερη οργάνωση των επιχειρήσεων τόσο με την απαίτηση στις δανειοδοτούμενες επιχειρήσεις να εφαρμόζονται νέες μέθοδοι, λογιστικές και άλλες, όσο και με τη συμμετοχή εκπροσώπων της τράπεζας στα Διοικητικά Συμβούλια των επιχειρήσεων, ώστε να παρακολουθούνται καλύτερα οι εργασίες και

η απόδοσή τους.<sup>17</sup> Παρόμοιες ενέργειες έχουν τεκμηριωθεί για την ίδια περίοδο, αλλά σε πολύ υψηλότερο επίπεδο, σε πολλές προηγμένες χώρες, ενώ ιδιαίτερη ένταση απέκτησε το σύστημα αυτό στη Γερμανία.<sup>18</sup> Από την άλλη πλευρά, η ίδια τράπεζα στήριξε επίσης τη δημιουργία μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων και συνεταιρισμών, εξουδετερώνοντας ώς ένα βαθμό τη δική της μέχρι τότε —και αργότερα— πάγια πολιτική ενίσχυσης των μεγάλων μονάδων, αλλά συμμορφούμενη προς τις κρατικές επιταγές για εθνική ολοκλήρωση που επικράτησαν σε όλο το Μεσοπόλεμο. Προς τα τέλη της περιόδου το ενδιαφέρον της φάνηκε να στρέφεται προς τον τομέα κοινής ωφέλειας και ενέργειας, προετοιμάζοντας έτσι το μεταπολεμικό σαφή επαναπροσανατολισμό της.